

◆ Ana dili problemi cənub ədəbiyyatında

Azərbaycan türkcəsinə İranda İranın düşmən münasibəti

I Şah İsmayıl dönəmində saray və beynəlxalq əlaqələr dilinə çevrilən Azərbaycan türkcəsi onun ölümündən sonra öz statusunu get-gedə itirşə də uzun illər boyu İranın şimal-qərbinə, Tükiyənin şimal-şərqinə və demək olar ki, bütün Cənubi Qafqazı əhatə edən geniş coğrafi məkanda aktiv ünsiyyət vasitəsi, yazılı ədəbiyyat, sonralar isə mətbuat dili olmuş, sərbəst şəkildə işlədilmişdir. Onun tarix boyu dəyərlər daşıyıcısı kimi ən aktiv şəkildə istifadə olunduğu mərkəzlərdən biri də təbii ki, Cənubi Azərbaycan adlandırılan ərazidir. Azərbaycan türkcəsində ilk çap kitabının - Füzulinin "*Divan*"ının 1825-ci ildən başlayaraq Təbrizdə dəfələrlə nəşr olunması, böyük maarifçi M.H.Rüşdiyyənin 1888-ci ildə ana dilində yeni tipli ibtidai məktəblər təsis etməsi və onların sayını Təbrizdə ona çatdırmaqla bu dili faktik olaraq ölkənin tədris sistemində daxil etməsi, eləcə də ana dilində "*Vətən dili*", "*Ana dili*" və sairə adda yeni dərsləklər, dərslər vəsaitləri hazırlaması da bu baxımdan təsadüfi deyil.

Əslində, Azərbaycan, Xorasan, Kirman, Bəlucistan və Fars məmləkətlərindən ibarət federativ bir dövlət kimi idarə olunan və XX əsrin əvvəllərində "*Məmaliki-Məhrusə*" adlandırılan İranda konstitusiyaya olmadığından uzun illər boyu rəsmi dövlət dili anlayışı da olmamışdır. Yəni hər məmləkət öz dilindən sərbəst şəkildə istifadə etmişdir.

Məşrutə dönəmində isə ana dilində təhsil mərkəzləri say və keyfiyyət baxımından xeyli artıb inkişaf etməklə, xalq kütlələrinin daha geniş təbəqələrini əhatə etməyə başlamışdı. Azərbaycanda bütün elanlar və tələbə qəbulları ana dilində olmuş, hər kəs öz fikir və düşüncələrini ana dilində yazıb ifadə etmişdir.

Məşrutə inqilabının lideri Səttar xan apardığı mübarizənin ağırlığına, meydana çıxan maddi və mənəvi çətinliklərə baxmayaraq, doğma Azərbaycan türkcəsini yüksək keyfiyyətlə tədris etmək üçün müsabiqə təşkil etmək təşəbbüsü irəli sürmüş, dili gözəl və mükəmməl səviyyədə mənimsəyən şagirdlər üçün qızıl medallar təsis etdirmişdi.

Amma inqilabi hərəkatın geniş yayıldığı həmin dövrdən başlayaraq transformasiya nəticəsində həm də fars millətçiliyinin şovinizm mərhələsinə keçidi baş vermiş, assimilyasiya rəsmi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmağa başlanmışdı. Buna isə qəribə də olsa, ilk konstitusiyaya və farslara hakim xalq statusu verən ilk seçki qanunu təkən vermişdi. Belə ki, konstitusiyaya Tehrana xüsusi üstünlük yaratmaqla 156 məclis üzvünün 60 nəfərinin buradan seçilməli olduğunu təsbit etmişdi. Əhalisi ondan 6-7 dəfə çox olan Azərbaycana isə cəmi 12 deputat yeri ayrılmışdı. Bundan başqa, konstitusiyaya fars dilinə dövlət dili statusu vermişdi.

Araşdırmalar göstərir ki, İranda Azərbaycan türkcəsinə qarşı ögey münasibət bu və ya digər dərəcədə həmişə mövcud olsa da, onun rəsmi səviyyədə "gözdən salınması" Qacarlar hakimiyyətinin son dövrü ilə bağlıdır. Elə buna görə də görkəmli söz ustası M.Ə.Möcüz "türk oğlu türk olan" şahın öz ana dilinə münasibətini ürəkəgrısı ilə belə təsvir edir:

*Dünən şeir ilə bir namə apardım şahı-İrana,
Dedi: "Türkcə bilmirəm, mənə sən uşaq sayırsan?"
Özü türk oğlu türk, əmma deyir türki cəhalətdir,
Xudaya, müzməhil qıl xətdən bu ali-Qacarı!*

İranda Azərbaycan türkcəsinə qarşı açıq rəsmi basqılar isə real olaraq 1925-ci ilin dekabrında Rza xanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra başlamışdır. O, Qacar xanədanının sonuncu nümayəndəsini devirməklə yanaşı, həm də ölkədə əsrlər boyu davam etmiş türk şahlarının hökmranlığına son qoydu. İranda türk şahları dönəmi qapandı və Pəhləvilər dönəmi başladı. Siyasi hakimiyyətdən məhrum edilmiş türklər nəinki öz ana dillərinin az-çox rəsmi hüququnu itirdilər, həm də ondan yalnız öz evlərində istifadə etmək məcburiyyətində qaldılar.

İstər yeni şah, istərsə də onun himayədarları taxt-taqla bağlı planlarını reallaşdırdıqdan sonra ilk növbədə son 25 il ərzində İranda baş verən sosial və siyasi çaxnaşmaların, milli azadlıq hərəkatlarının təbiətini diqqətlə təhlil edərək idarəçiliyin boşalmış mexanizmlərini "bərkitməyə" başladılar. 1928-ci ildən ölkədə "*tək İran milləti*" yaratmaq adı altında farslaşdırma siyasətinin icrasına başlandı. Rza xanın assimilyasiya siyasəti bütün etnik

qrupları əhatə etsə də, daha çox ölkənin ən böyük etnik toplumu olan Azərbaycan türklərinə qarşı sərtliyi ilə diqqəti cəlb edirdi.

Assimilyasiya siyasətinə "etibarlı elmi əsas"lar da tapılmışdı. Farslaşmış "düşüncə adamları" S.Hasan Tağızadə, Mahmud Afşar, C.Mirzə Qacar, S.Əhməd Kəsrəvi kimi "sapı özümüzdən olan baltalar"ın, fars millətçiliyinə bayraqdarlıq edən erməniəsilli Mirzə Melkum xan, gürcüəsilli Mələkül-Şüarayı Bahar, yəhudiəsilli M.Əli Furuğinin geniş təbliğ olunan "irs"ləri bu baxımdan "təzkibedilməz qaynaqlar" hesab olunurdu. Rəsmi təbliğat maşını bu "qaynaq"lara əsaslanaraq Azərbaycan türkcəsini "fars dilinin səlcuqlar dövründə türkləşmiş pozluq bir ləhcəsi" elan edirdi.

1930-cu illərdə Cənubi Azərbaycanda bir sıra məsul dövlət vəzifələrində işləmiş A.Mostofi hətta yas yerində azərbaycanlılara öz ölümlərinə ana dilində ağı deməyə belə icazə vermədiyini etiraf edərək deyirdi: "*Mən onlara başa salırdım ki, siz Daryuşun və Kambizin əsl xələfləri, nə üçün Əfrasiyab və Çingizin dilində danışsınız*". Bu həmin şəxs idi ki, müsahibələrinin birində açıq-aydın şəkildə milli təhqirə keçərək demişdi: "*Yonca yeyib məşrutə alan Azərbaycan türkləri ələf yeyib İrani abadlaşdırarlar*".

Rza xan hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda maarif işlərinə rəhbərlik etmiş Ə.Möhsüni Təbrizdə azərbaycanlı ziyalıları toplayaraq maarif idarələrində və məktəblərdə türkcə danışığın yasaq olduğunu bildirdikdən sonra bəyan etmişdi: "*Məktəblərdə hər kəs türkcə danışsa, eşşəyin noxtasını onun başına salıb, axura bağlayın*". Bu da azmış kimi, azərbaycanlıların evlərində, kitabxanalarında ana dilində olan kitabları topladıb yandırıldılar. Hətta iş o dərəcəyə çatmışdı ki, məktəblərdə, ictimai yerlərdə "cərimə sandıqları" qoyur, ana dilində danışanları yalnız ora pul atmağa məcbur etməklə inzibati cəzalardan azad edirdilər.

Doktor Rza Bərahəni xatirələrində orta məktəbdə təhsil aldığı dövrdə türkcə hazırladığı divar qəzetinin zorla ona yedirildiyindən bəhs edir...

Rza xan taxta öyləşən kimi həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də "fars dilini yabançı sözlərdən təmizləmək" oldu. 1926-cı ildə xüsusi komissiya təşkil edərək "əcnəbi söz" adı altında bütün türk sözlərini əsrlər boyu formalaşmış hərbi terminologiyadan çıxartdı. Sonra bu "iş"i genişləndirib yer, dağ, çay və yaşayış məntəqəsi adlarının dəyişdirilməsinə, daha sonra insanların adına və soyadına tətbiq etdi.

Qeyri-fars xalqların dillərinə qarşı yürüdülmən bu genosid siyasəti 1934-cü ilin payızında özünün daha bir iyrenc üzünü göstərdi - İran Məclisi ölkədə başqa dillərdə məktəbləşməyə, şikayət və ərizələrə baxmağa yasaq qoymaq haqda qanun qəbul etdi.

Ölkənin qeyri-fars xalqlarının dilinə və mədəniyyətinə qarışı bu cür qeyri-insani yanaşma 1941-ci ilin avqust ayına qədər davam etdi. Həmin vaxt ölkənin cənubu Böyük Britaniya, şimalı isə sovet qoşunları tərəfindən işğal olundu. Rza xan taxtdan salınıb CAR-a sürgün edildi.

21 Azər hərəkatından sonra fəaliyyətə başlamış Milli Hökumət Azərbaycan muxtariyyəti yaratmaqla Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili elan etdi, azərbaycanlıların öz ana dilində danışmalarını, yazıb-oxumaları üçün müvafiq şərait hazırladı. Məktəblərdə ana dilində dərslərin keçirilməsi təmin olundu. Savadsızlığı aradan qaldırmaq üçün qəti addımlar atıldı.

II Dünya müharibəsi başa çatdıqdan və sovet qoşunları Cənubi Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra İran hərbi hissələri 1945-1946-cı illərdə fəaliyyət göstərmiş Milli Hökumətin mövcudiyətinə qəddarlıqla son qoydu. Tezliklə məlum oldu ki, qarşılıqlı razılaşmaya əsasən, şahın taxta oturdulmuş oğlu Məhəmmədrza Pəhləvi şovinistlikdə atasından heç də geri qalmır. Onun özü üçün icad etdiyi "Şahənşah, Ariyanmehr" ("*Şahlar şahı, Arilərin günəşi*") titulu ilə daşdığı anlam da bunu sübut edirdi. Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyat, təhsil, mədəniyyət, mətbuat sahəsində yaranmış canlanma "Arilərin günəşi"nin göstərişi ilə qəddarlıqla söndürüldü. Ana dilində nəşr edilmiş kitab, qəzet və jurnallar yığılıb yandırıldı. Xalqın təzəcə çiçəklənən azadlıq arzularını rejimin "repressiya saxta"sı bar vermədən vurdu. Hətta iş o dərəcəyə çatdı ki, şovinist şah 1958-ci ildə Nazirlər Kabinetinin iclasında heç bir siyasi və hüquqi dəyərə məhəl qoymadan maarif nazirinə xüsusi tapşırıq verdi: elə edin ki, uşaq bağçalarında, məktəblərdə fars dilini icbari etməklə qeyri-farslar ana dillərini unutsunlar.

Cənubda ana dilinin hüquqları uğrunda mübarizənin öncüllərindən biri olan böyük ziyalı və fikir adamı Həbib Sahirin aşağıdakı misraları bu durumu anlamaq baxımından olduqca ibrətamizdir:

*Anlatdılar, get məktəbə, uşaq oxut,
Dərsdən sonra, dön evinə...
Yada qul ol, dərdə alış, farsca danış,
Əsirliyi, dərvişliyi təlqin elə uşaqlara!*

Həmin dövrdə İranda Azərbaycan türkcəsinə qarşı münasibətin nə dərəcədə eybəcər bir forma aldığı şahın milliyyətçə Azərbaycan türkü olan anası Tacəlmülk Ayrımlının xatirələrindən də aydın şəkildə görmək olar. Belə ki, o öz divanını ana dilində çap etdirmək istədikdə, oğlu belə demişdi: "*Xalq mənə bir başqası ilə əvəz etmək istəyindədir. Mələkə ananın şeir yazması - özü də bu dildə - yaxşı nəticə verməz!*"...

Bütün bunlar onu göstərir ki, İranda Azərbaycan türklərinin ana dilindən istifadə hüququ dövlət səviyyəsində açıq formada Rza şah və onun oğlu Məhəmmədrza şah dönəmində pozulmuş, problemin bu şəkildə ortaya çıxmasında istər beynəlxalq amillər, istər yeni mərhələyə yüksəlmiş fars şovinizmi, istərsə də dövlət rəhbəri kimi bu şəxslərin fərdi insani keyfiyyətləri və İran cəmiyyətinin idarə edilməsi, inkişafı ilə bağlı təsiri altına düşdükləri millətçi siyasi görüşlər həlledici rol oynamışdır.

Bu hüquq pozuntusu isə aşağıdakılarla nəticələnmişdir.

- *Azərbaycan türkləri nəinki ana dilinin rəsmi dairələrdə istifadə hüququndan, həm də onun mətbuatda, ədəbi yaradıcılıqda istifadə hüququndan məhrum edilmişlər;*
- *ana dilində nəşr edilmiş kitab, jurnal və qəzetlərin yığılıb yandırılıb məhv edilməsi, türkcə toponimlərin farsca ilə əvəzlənməsi səbəbindən Azərbaycan türklərinin tarixi yaddaşına və milli-mədəni dəyərlərinə böyük zərbə vurulmuşdur.*
- *ana dilində təhsil sistemi tamamilə məhv edilmiş, azərbaycanlı uşaqlar məktəbə ayaq basanda anlamadıqları bir dillə qarşılaşmış və bu dildə təhsil almağa məcbur edilmişlər;*
- *ana dilində təhsilin olmaması səbəbindən uşaqların böyük bir hissəsi (xüsusən kənd yerlərində) təhsildən kənar qalmış, çağdaş bilik və bacarıqlara yiyələnmə bilməmişlər;*
- *Azərbaycan türkcəsi təbii inkişafdan məhrum edildiyindən, onun lüğət fondu lüzumsuz ərəb və fars sözləri hesabına zəifləmiş və çətin anlaşılan bir duruma düşmüşdür;*
- *milli hüquqlar uğrunda mübarizə aparan ziyalıların böyük bir hissəsinin misli görünməmiş fiziki və mənəvi basqılara məruz qalması, məhv edilməsi səbəbindən xalqın genofonduna böyük zərbə vurulmuşdur.*

(ardı var)

Fikrət SÜLEYMANOĞLU,
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutunun böyük elmi işçisi